

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTITUTU**

Əlyazması hüququnda

MURAD SALAMAT OĞLU SEYİDOV

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
ASEMANTİKLƏŞMİŞ SÖZ KÖKLƏRİ**

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2016

Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Buludxan Əziz oğlu Xəlilov**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponetlər: **Qara İbrahim oğlu Məşədiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti Müasir
Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “_22_”_04_____ 2016-cı il saat “_”-da AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı ş, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_»_____ 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

**D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə elmlər
doktoru:**

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilində asemantikləşmiş *ay* və *ağ* sinkretik söz köklərinin tədqiqata cəlb edilməsi, elmi şəkildə araşdırılması Azərbaycan dil tarixinin, onun yaranma və təşəkkül dövrlərinin bəzi qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirilməsi baxımından olduqca maraqlı və əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu mövzunun işlənilməsi türk dillərinin sadədən mü-rəkkəbə, təkhecalılıqdan ikihecalılığa, üçhecalılığa və çoxhecalılığa doğru gedən inkişaf yolunu izləməyə imkan verir. Bu baxımdan mövzu Azərbaycan dilçiliyi üçün hər zaman aktualdır.

Dilimizdə olan sözlərin mənşəyinin araşdırılması müasir dilçiliyimizdə etimologiyanın, dil tarixinin, türkologiyanın və dialektologiyanın ortaq problemləri sırasına daxildir. Dissertasiya işində onlarla sözün mənası asemantikləşmə hadisəsi ətrafında öz etimoloji yozumunu tapmışdır. Bizə görə, bu da mövzunun aktuallığını artıran səbəblər sırasına daxildir.

Mövzu həm də türk dillərinin leksik vahidlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi baxımından maraqlıdır. Bu isə türk dillərinin müqayisəli leksikologiya və qrammatikasının bəzi aktual problemlərinə aydınlıq gətirir.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində asemantikləşmə məsələsi az işlənən mövzulardan biri olmuşdur. Bu sahədə bir çox dilçi-alimlər müəyyən işlər görmüşlər. Belə ki, keçən əsrin 20-30-cu illərində B.V.Çobanzadənin elmi fəaliyyətindən başlayaraq, 40-50-ci illərdə Ə.M.Dəmirçizadə, 60-70-ci illərdə M.H.Hüseynzadə, H.İ.Mirzəzadə, S.Ə.Cəfərov, 80-90-cı illərdə və xüsusilə, yeni əsrin başlanğıcında, F.R.Zeynalov, Z.İ.Əliyeva, F.A.Cəlilov, Ə.Ə.Rəcəbli, Y.Q.Məmmədov, H.İ.Mirzəyev, V.İ.Aslanov, Q.Ş.Kazımov, M.M.Mirzəliyeva, B.Ə.Xəlilov, M.İ.Yusifov, B.B.Məhərrəmli, E.N.Ələkbərova və başqaları bu məsələdən az və ya çox dərəcədə bəhs etmişlər. Lakin bu əsərlərin heç birində asemantikləşmə hadisəsi tam şəkildə əhatə edilməmişdir. Adları çəkilən müəlliflər daha çox leksikologiya, morfologiya, dil tarixi, etimologiya, dialektologiya, türkologiya problemləri ilə əlaqədar olaraq yazdıqları elmi əsərlərdə asemantikləşmə hadisəsindən bu və ya digər şəkildə, birbaşa, yaxud dolayı yollarla bəhs etmişlər. Buna görə də “asemantikləşmə” mövzusu Azərbaycan dilçiliyində hələ də öz həllini tam şəkildə tapmamış, kifayət qədər işlənilməmiş və aktual olaraq qalan mövzulardan biridir.

Tədqiqatın obyektı. Araşdırmanın obyektini *ay* və *ağ* sinkretik söz kökləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyada asemantikləşmə prosesinin Azərbaycan dilində və digər türk dillərində tarixən mövcud olmuş və hal-

hazırda da öz izlərini qoruyub saxlayan *ay* və *ağ* sinkretik söz köklərinin əsasında, təkhecalılıqdan ikihecalılığa, üçhecalılığa və çoxhecalılığa keçid mərhələsində öyrənilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatın başlıca metodu tarixi-müqayisəli metoddur. Ancaq yeri gəldikcə təsviri, diaxronik və sinxronik metodlardan, rekonstruksiya və statistik üsullardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində əsas məqsəd asemantikləşmə hadisəsinin Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı prosesində oynadığı rolu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Buna görə də bu tədqiqat əsərində göstərilən məqsəddən doğan aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- ilkin söz kökləri, heca tipləri və onların hansının daha qədim olması, hansı nitq hissəsinin ilkin olması, monosillabizm, sinkretizm, asemantikləşmə hadisələri ilə bağlı bütün elmi fikirləri nəzərdən keçirmək, ümumiləşdirmələr aparmaq;
- *ay* və *ağ* sinkretik söz köklərinin izlərini aşkarlamaq məqsədilə qədim və orta türk, yeni türk dövrlərinin dil materiallarını, türk dillərinin və eləcə də dilimizin lüğət tərkibini əhatə edən bütün mənbələri araşdırmaq;
- *ay* və *ağ* sinkretik söz köklərinin izlərini öz morfoloji quruluşunda və semantikasında qoruyub saxlamış sözləri toplamaq;
- həmin sözləri müxtəlif məna qrupları üzrə bölgülərə ayıraraq diaxronik və sinxronik istiqamətlərdə tarixi-müqayisəli və müqayisəli tipoloji metodlar vasitəsilə tədqiqata cəlb etmək;
- həmin sözlərdə *ay* və *ağ* sinkretik söz köklərinin izlərini müəyyən edərək onları nitq hissələri üzrə qruplaşdırmaq;
- əldə edilmiş nəticələri ümumiləşdirərək dilimizdə tarixən birhecalı sinkretik söz köklərindən ikihecalı və üçhecalı sözlərin yaranması prosesinin gedişinə aydınlıq gətirmək, sinkretizm və asemantikləşmə hadisələrinin dilimizin inkişaf tarixində oynadığı rolu müəyyən etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi asemantikləşmə hadisəsinə konkret olaraq *ay* və *ağ* sinkretik söz kökləri üzərində izah etməklə tarixən həmin söz köklərindən yaranan yüzlərlə sözlərin mövcudluğuna diqqəti cəlb etmişdir. Bu fakt isə özlüyündə qədim dövrlərdə dilimizin daha çox sadə və elementar vahidlərdən ibarət olması, lüğət tərkibində sözlərin kifayət qədər az olması, müasir dilimizin lüğət tərkibində mövcud olan yüzlərlə sözlərin isə tarixən həmin az miqdarda olan sinkretik söz köklərindən yaranması qənaətinə gəlməyə imkan yaradır. Elə buna görə də dissertasiya

işində cəmi iki sinkretik söz kökü əsasında onlarla, hətta yüzlərlə sözün yaranma və inkişaf tarixinə aydınlıq gətirilmiş, etimoloji izahı verilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində asemantikləşmə hadisəsi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif mövzuda yazılmış əsərlərdə bir sıra alimlər müəyyən fikirlər söyləmişlər. Çox vaxt bu elmi əsərlərdə asemantikləşmə hadisəsindən “ase-mantikləşmə” adı altında deyil, sadəcə köklə şəkilçinin birikməsi, qovuş-ması, daşlaşması, bütöv bir kökə çevrilməsi və s. halları kimi bəhs edilmiş-dir. Tədqiqatın elmi yeniliyi həm də bu kimi elmi əsərlərdən fərqli olaraq asemantikləşmə hadisəsindən ayrıca və daha geniş bəhs etməsidir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işi bir çox nəzəri müddəalarla zəngindir.

Dissertasiya işində türk dillərinin əsasən leksik materiallarından istifa-də edilmişdir. Müəllif tərəfindən Azərbaycan və bir çox türk dillərində mövcud olan yüzlərlə müxtəlif sözlər müqayisə edilmiş, onların fərdi, fərq-li, oxşar cəhətləri göstərilmiş, həmin sözlərin eyni semantik yuvadan – *ay* və *ağ* sinkretik söz köklərindən törədiyi sübuta yetirilmişdir.

Bu tədqiqat əsəri Azərbaycan dilçiliyi, türkologiya, dialektologiya, dil tarixi və etimologiyanın elmi nailiyyətlərinə əsaslanır. Ona görə də tədqiqatın nəticələrindən yuxarıda göstərilən istiqamətlərdə də istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti də vardır. Ondan türk dillərinin müqayisəli leksikologiyası və qrammatikasına aid dərslik və dərs vəsaitlərinin ayrı-ayrı bölmələrinin yazılmasında, leksikoqrafik işlərdə istifadə edilə bilər.

Tədqiqat əsəri dilimizin inkişaf tarixi sahəsində tədqiqat işi aparən mütəxəssislər, doktorantlar, müəllim və tələbələr tərəfindən elmi mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiya işində dilimizin materialları müqayisə edilərkən mənbə kimi qədim və orta dövr türk yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, XI əsrin məşhur türkoloqu Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsəri, XIII əsrdən etibarən meydana çıxan yazılı ədəbi dil nümunələrimiz – “Dastani-Əhməd Hərami” poeması, “Oğuznamə”, həmçinin klassik ədəbiyyatımızın İ.Həsən-oğlu, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli kimi söz sənətkarlarının, XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının M.F.Axundov, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə və b. görkəmli nümayəndələrinin əsərlərindən götürülmüş müəyyən nümunələr də nəzərə alınmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

1. Asemantikləşmə dildə mövcud olan sözlərin mənasını itirmiş bir hissəciyə çevrilməsi prosesidir.
2. Asemantikləşmə əsasən təkhecalılıqdan ikihecalılığa, üçhecalılığa və çoxhecalılığa keçid mərhələsində baş verir.
3. Asemantikləşmə daha çox qədim birhecalı söz köklərində özünü göstərir.
4. Dilimizin lüğət tərkibindəki iki, üç və çoxhecalı sözlər asemantikləşmənin nəticəsi olaraq təkhecalı sözlərdən yaranmışdır.
5. Asemantikləşmə çox mürəkkəb tarixi-linqvistik proses olmaqla yanaşı, bəzən həm də çoxmərhələli bir proses olur.
6. Asemantikləşmə iki şəkildə təzahür edir: leksik və morfoloji asemantikləşmə.
7. Asemantikləşmə dilimizin inkişaf tarixində baş vermiş müstəsna əhəmiyyətə malik dil hadisəsidir.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında hazırlanmışdır. Kafedranın elmi-nəzəri seminarlarında, ali məktəblərdə keçirilən konfranslarda dissertasiyanın əsas məzmunu üzrə məruzələr edilmiş, müxtəlif elmi məcmuələrdə bu mövzuda 9 məqalə (2-si xaricdə) və 3 tezis (2-si xaricdə) dərc edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış və elmi yeniliyi şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, tədqiqat zamanı istifadə olunan metod və mənbələrdən bəhs olunmuş, işin aprobeiasya və quruluşu barədə məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Söz kökləri və asemantikləşmə problemi”** adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşdığı tarixi ərazilər nəzərdən keçirilmişdir.

Dilimizin tarixi kökləri e.ə. IV-III minilliklərdə yaşamış şumerlərlə əlaqələndirilmiş, bu sahədə son nailiyyətlər sadalanmışdır¹.

¹ Eyvazova R.H. Şumerlərin mənşəyi və dili haqqında / Tədqiqatlar. III cild. Bakı: “Elm”, 2003, s. 126-138

Daha sonra dilimizin nə qədər qədim olmasını elmi əsaslarla sübut etmək üçün onu türk dillərinin arealında da tədqiq etmək lazım olduğu vurğulanmışdır.

Qeyd edilmişdir ki, dilimiz bu dillər sırasında həm ümumxalq dili kimi, həm də ədəbi dil kimi daha əvvəl formalaşmışdır.

Türk xalqlarının ən qədim zamanlardan başlayaraq Sakit okeandan Şərqi Avropaya qədər olan geniş bir arealda yayılması və yaşamış olduqları, hətta son tədqiqatlara görə Apennin, Balkan, Anadolu yarımadaalarının və həmçinin Ön Asiyanın (yəni qədim Mesopotamiyanın) da qədim sakinləri olduqları Ç.M.Qaraşarlı, E.Ə.Alısova, R.H.Eyvazova, Q.Ş.Kazimov və İ.Y.Cəfərsoyun son tədqiqatlarına əsaslanmaqla tədqiq olunmuşdur¹.

Tarixən türkcə, türk dili, tatar dili, türk-tatar dili, Azərbaycan-tatar ləhcəsi, tatar dilinin Qafqaz ləhcəsi, türk-Azərbaycan dili kimi tanınan dilimizin Azərbaycan adı ilə ilk dəfə hansı mənbədə işlənməsi, uzun müddət geniş işlənmə arealına malik olması, bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin onun bu xüsusiyyətindən geniş bəhs etməsi məsələlərindən də burada bəhs edilmişdir.

Qədim dövrlərdən Azərbaycanda müxtəlif türk tayfalarının yaşaması və zaman-zaman digər türk tayfalarının buraya axını, yeni eradan əvvəlki və sonrakı gəlişləri yerli türk tayfaları ilə mənəvi və dil birliyinin güclənməsi, etnik proseslərin bu istiqamətdə inkişafı Azərbaycanın etnocoğrafiyasında mövcud olan dialektlərin qədim türk tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapdığı vurğulanmışdır.

Türk dilinin işlənmə arealının həmişə geniş olması, Qafqazda, eləcə də Şərqdə yaşayan bir çox xalqların ünsiyyətinin əsasında dayandığı qeyd edilmişdir.

Dilin ictimai mühitlə əlaqəsi, ictimai amillərlə bağlı inkişafı, dilin komponentlərinin inkişaf intensivliyi, türk dillərinin iltisafilik prinsipi, türk dillərinin flektiv dillərdən fərqli cəhətləri və s. bu kimi məsələlərə də aydınlıq gətirilmişdir.

¹ Kazimov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: "Təhsil", 2003, 584 s.; Eyvazova R.H. Şumerlərin mənşəyi və dili haqqında / Tədqiqlər. III cild. Bakı: "Elm", 2003, s. 126-138; Qaraşarlı Ç. İtalyanın qədim onomastikasında türkiizmlər / Tədqiqlər. II cild. Bakı: "Elm", 2004, s. 199-204; Qaraşarlı Ç. Qədim yunan dilində türkiizmlər / Tədqiqlər. III cild. Bakı: "Elm", 2004, s. 166-172; Qaraşarlı Ç. Troyalıların onomastik leksikası / Tədqiqlər. I cild. Bakı: "Elm", 2006, s. 147-153; Cəfərsoy İ.Y. Urartu kitabələrində türk etnonimləri / Tədqiqlər. I cild. Bakı: 2006, s. 154-163

I fəsildə həmçinin Azərbaycan dilindəki arxaizmlərin mənbələri araşdırılmışdır.

Qədim söz köklərinin heca tipi haqqında müxtəlif alimlərin fikirləri ümumiləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, türkologiyada qədim söz köklərinin strukturu, təkhecalı ilkin söz köklərinin hansı heca tipinə aid olması, onlardan hansının daha qədim olması, həmçinin dildə ən qədim söz köklərinin isim və ya feillərdən ibarət olması barədə N.K.Dmitriyev, Q.İ.Ramstedt, A.A.Yuldaşev, A.A.Zayançkovski, V.İ.Kotviç, A.M.Şerbak, T.A.Bertaqayev, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, K.M.Musayev, E.Z.Kajibəyov, və A.T.Kaydarov, A.B.Atalay, N.Y.Marr, J.A.Mankeyeva, Q.A.Vamberi, B.M.Yunusəliyev, P.M.Melioranski, A.A.Batmanov, A.P.Poçeluyevski, İ.V.Kormuşin kimi türkoloqlar tərəfindən irəli sürülmüş müxtəlif fikirlər sadalanmış, yeri gəldikcə onlara münasibət bildirilmişdir.

Analoji məsələlər haqqında Azərbaycan dilçiliyində də F.A.Cəlilov, Ə.Ə.Rəcəbli, V.İ.Aslanov, H.İ.Mirzəyev, B.Ə.Xəlilov, M.İ.Yusifov, B.B.Məhərrəmli kimi alimlər müəyyən fikirlər söyləmiş, ilkin köklərin təkhecalı olduğunu qəbul etmişlər.

Qədim söz köklərinin bərpası ilə əlaqədar Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüş fərqli metodlardan bəhs edilmiş, bu xüsusda F.A.Cəlilov, Q.Ş.Kazımov, B.Ə.Xəlilov, B.B.Məhərrəmli kimi alimlərin fikirləri sadalanmışdır.

Asemantikləşmə hadisəsi ətraflı izah edilmiş, tarixən dilimizdə iqiqat, üçqat asemantikləşmənin də mövcud olduğu qeyd edilmişdir.

Milli dilçiliyimizdə B.V.Çobanzadə, M.H.Hüseynzadə, S.Ə.Cəfərov, A.N.Rəhimov, İ.D.Vəliyev, Y.Q.Məmmədov, Z.İ.Əliyeva, M.M.Mirzəliyeva, B.Ə.Xəlilov, E.N.Ələkbərova kimi tədqiqatçıların asemantikləşmə barədəki fikirləri verilmişdir.

Bütün dünya dilləri üçün başlanğıc hesab edilən amorf dillərin xüsusiyyətləri sadalanmış, amorfluqdan iltisafiliyə, təkhecalılıqdan iki və çoxhecalılığa keçid məsələlərindən bəhs edilmiş və bu xüsusda sinkretizm və asemantikləşmə məsələləri ətraflı izah edilmişdir.

“Ay sinkretik kökünün asemantikləşməsi və ondan törəyən sözlər” adlı II fəsil 5 yarımfəsildən ibarətdir.

“Hiss-həyəcan məna qrupundan törəyən sözlər” adlı I yarımfəsildə bu məna qrupu altında birləşən sözlərdən bəhs edilir.

Orxon-Yenisey abidələri, türk dilləri, dialekt və şivələrimiz, həmçinin müasir dilimizin materialları əsasında həmin sözlərin ay sinkretik kökündən törədiyi əsaslandırılmışdır.

Müasir dilimizdə mövcud olan *hayına qalmaq, hayda olmaq, hayan, hayan olmaq, hayan durmaq, haydı, hayıl-mayıl, hayıl-mayıl qalmaq, hayıl-mayıl qoymaq, hayıl-mayıl olmaq, harayına gəlmək, harayına yetmək, harayına yetişmək, harayına çatmaq* kimi sözlər *ay* sinkretik kökünün *hiss-həyəcan* mənə qrupuna aid edilmiş və əsaslandırılmışdır¹.

Daha sonra bu xüsusda *ay, ay-hay* nidaları, *aya//ayə* ədatı nəzərdən keçirilmiş, *hayan, haydı, hay-hay, hayıl-mayıl* kimi sözlərin etimologiyasına aydınlıq gətirilmişdir. Bundan başqa, *ayna, ayın//ayını//ayni, ayılmaq, ay, vay, adna, azmaq, ayı (yak.), ke aine kin (kar.) və aine kin (kar.)* sözlərinin tarixən *ay* kökü ilə bağlı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, *ay* sinkretik kökünün törəmələri olan bu sözlərin hamısı tarixən fonetik dəyişikliyə uğramışdır².

II yarımfəsil "*İşarə-əşya mənə qrupundan törəyən sözlər*" adlanır. Mənbə kimi M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsəri, müasir türk dilləri və Azərbaycan dilinin materialları nəzərdən keçirilmişdir.

Bütün mənbələr əsasında *ayruk, ayrı, ayluk-ayluk, ayru, ayırıq, ayruq, ayim, ayas, ay, aybitigi, ayar, ayın-oyun, ayazıl, ayazılı, ayazma, ayırmaş, ayırmu:ş, ayıl, ayil, ayarcı, ayardıl, ayıldı:* sözləri *ay* sinkretik kökünün *işarə-əşya* mənasının törəmələri kimi bərpa edilmişdir.

III yarımfəsil "*Hərəkət mənə qrupundan törəyən sözlər*" adlanır ki, bu mənə qrupunun öz semantikasında beş mənanı birləşdirdiyi qeyd edilir.

Hərəkət mənə qrupuna daxil olan birinci mənə "tutmaq, saxlamaq, qorumaq" mənasıdır.

Yazılı mənbələr sırasında Orxon-Yenisey abidələrində *ayak* (qədəh), "Divani lüğət-it-türk"də *aya* (ovuc içi, aya), *ayala* (əl ayalarını bir-birinə vurmaq, çəpik çalmaq), *ayak* (çanaq, kasa, piyalə, qədəh, qab-qacaq), *ayaklığ* (*sif.* çanaqlı, kasalı, piyaləli, qədəhli, qab-qacaqlı), *ayakçı* (dulusçu), *ayadı* (qorudu), *ayarı* (qoruyar), "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında *aya* (iç, əlin *ayası* - *əlin içi*), türk dillərində *aya, ayak, ayaktıq, ayaktu:, ayakçı, ayakçi, ayakşı, ayakşınak, ayağ, ayala, ayalama, ayıl, ayil, ayat, ayazlık, aya, ayau, ayaulı, ayaulu, ayauçan, ayakak, ayausız, ayausızlık, ayausızdık, ayan, ayanmas, ayat, ayıt, ayıkta* kimi onlarla sözlərin mövcud olduğu göstərilmişdir.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. AMEA, II cild, Bakı: "Şərq-Qərb", 2006, s. 336-338

² Cavadov Ə.M. Toy mərasimləri / Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild. Bakı: "Kitab aləmi", 2004, s. 5-17

Hərəkət mənə qrupuna daxil olan ikinci - “getmək” mənası əsasən *ayaq* və *ay* sözlərinin nümunəsində nəzərdən keçirilmişdir.

Ayaq sözünün “bədən üzvü”, “ayaq” mənasından bəhs edilmiş, bir çox yazılı qaynaqlardan - “Divani lüğət-it-türk”dən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin yaradıcılığından, dialekt və şivələrimizdən, türk dillərindən nümunələr gətirilmişdir.

Hərəkət mənə qrupunun “getmək” mənası göy cismi olan *Ay* sözü əsasında izah edilmiş, kaçın türkcəsində “dairəvi uçmaq”, “ötmək”, “keçmək” mənalı *ayasta* sözü *ay* sinkretik kökünün törəməsi kimi göstərilmişdir.

“Divani lüğət-it-türk”dən *ay* sözü ilə bağlı *ay*, *tolun ay*, *ay əwi*, *ay-banq*, *aydıng*, *ayas* kimi sözlər, müasir dilimizdə kökü *ay* sözü ilə bağlı olan *ay*, *aylı*, *ayparalı*, *ay-ulduz*, *ay-ulduzlu*, *aylı-ulduzlu*, *ayüzlü*, *aybəniz*, *ayqabaqlı*, *aylam*, *aylandırma*, *aylandırmaq*, *aylanma*, *aylanmaq*, *ayışma*, *ayışmaq* kimi sözlər, *Aytən*, *Aynur*, *Aynurə*, *Aybəniz*, *Aygün*, *Aydan*, *Aysel*, *Günay*, *Türkay*, *Aytürk*, *Aydın*, *Ayaz*, *Diqay*, *Muğay* və s. kimi şəxs adları nümunə gətirilmişdir.

Daha sonra *ay* sinkretik kökünün tarixən bir çox türksoylu tayfa adlarının yaranması prosesində iştirakı vurğulanmış, əlaqəli olaraq İ.Y.Cəfərsoyun 2006-cı ildə “Tədqiqlər” adlı elmi məqalələr toplusunda dərc etdirdiyi “Urartu kitabələrində türk etnonimləri” adlı məqaləsindən - *Ayaz* və *Ayrum* türk tayfa adlarından, onların mənşəyindən bəhs edilmişdir¹.

Zaman məfumu ifadə edən *ay* sözünün omonim olaraq göy cismi olan *Ay* sözündən yarandığı qeyd edilmişdir.

“Divani lüğət-it-türk”də bu qəbildən olan *oğlak ay* (novruzdan sonra gələn bahar dövrü), *uluğ oğlak ay* (oğlaq aydan sonra gələn dövr), *uluğ ay* (yay ortası) sözləri nümunə gətirilmişdir.

Müasir türk dillərinin demək olar ki, hamısında *ay* sözünün “müddət”, “vaxt” bildirən söz kimi hal-hazırda da işləndiyi qeyd edilmişdir.

Hərəkət mənə qrupunun “sürtmək” mənasına nümunə olaraq krım və saqay türkcələrində “surtmək”, “üstünü rəngləmək”, “suvaqlamaq”, “malalamaq”, “bulamaq”, “batırmaq” mənalı *ayala*, müasir dilimizdə işlənən *yaymaq*/*yayalamaq* sözləri göstərilmişdir.

Hərəkət mənə qrupunun “sürət” mənası teleut dilində “sakit”, “yavaş-yavaş” mənalı *aya.r*, “mülayim”, “yavaş-yavaş”, “qənaətlə” mənalı *aya.r-*

¹ Cəfərsoy İ.Y. Urartu kitabələrində türk etnonimləri / Tədqiqlər. I cild. Bakı: 2006, s. 154-163

la, altay dilində “qəflətən”, “qəfildən”, “bilmədən”, “bilməyərək”, “səhvən” mənalı *ayarıbasta* sözləri əsasında izah edilmişdir.

Hərəkət məna qrupunun “böyümək”, “artmaq”, “cücərmək” mənası Borçalı şivələrində “varlanmaq” mənalı *ayınıyiv artmaq*, cığatay dilində “böyümək”, “artmaq”, “cücərmək” mənalı *ayasla* sözləri ilə əsaslandırılmışdır.

Burada həmçinin *hərəkət* məna qrupunun “işləmək” mənasından da bəhs edilmişdir ki, bu haqda dissertasiyada ətraflı məlumat verilmişdir.

IV yarımfəsil “*Ünsiyyət məna qrupundan törəyən sözlər*” adlanır. Bu məna qrupunun 1) “danışmaq”, “səs çıxartmaq”; 2) “ünsiyyət”; 3) “qohumluq”, “doğmalıq” mənalardan bəhs edilmişdir.

Ağ sinkretik kökünün *ünsiyyət* məna qrupunun “danışmaq”, “səs çıxartmaq” mənasına dair mənəbələr sırasında Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *ay* (müraciət bildirən ədat), *ay* (demək, söyləmək, danışmaq), *ayt//ayıt//ayid* (demək, söyləmək, əmr etmək), *ayıt* (günahlandırmaq, cəzalandırmaq), *ayğuçı* (məsləhətçi), “Qədim türk lüğəti”ndə *aymaq* (danışmaq, söyləmək, adlandırmaq, əmr etmək, idarə etmək), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *ayıtmaq* (demək): *aydır* (dedi), *aydına* (söz-söhbət, şayiə), *aytışmaq* (deyismək, höcətləşmək), “Divani lüğət-it-türk” əsərində isə *aydı* (dedi, söylədi), *ayğıl* (de, söylə), *aydaçı* (deyən, söyləyən), *ayıl* (deyin, söylən), *ayıt* (de, söylə), *ayıtğan* (deyən, söyləyən, soruşan), *ayıl* (sorus), *ayıtğ* (xitab, hal-əhval soruşmaq), *ayıtış* (xətir sorus, hal-əhval tut), *aya* (ayama, taxma ad, ləqəb), *ayadı* (ləqəb verdi), *ayağ* (ayama, taxma ad, ləqəb), *ayağa* (ayama, taxma ad, ləqəb), *ayık* (vəd, vədə, söz vermə), *ayıkı* (vəd, vədə, söz vermə) kimi sözlər *ay* sinkretik kökünün törəmələri kimi göstərilmişdir.

Bundan başqa, *ayıtmaq* sözü “Dastani-Əhməd Hərəmi” və “Oğuznamə”də, İ.Nəsimi və Ş.İ. Xətai yaradıcılıqlarında da izlənilmişdir.

Aymaq sözü dialekt və şivələrimizdə *aymağ* formasında “demək”, “söyləmək” mənalarda (Füz.), *aydırmaq* formasında “söyləmək”, “anlatmaq”, “sezdirmək”, “baş salmaq”, “qandırmaq” mənasında (Kürd.), *ayutmağ* şəklində “demək”, “söyləmək” mənalarda (Qb., Dər.) da işlədildiyi qeyd edilmişdir. Həmçinin “ləqəb, ad” mənalı *ayalğa* (Bər., İm., Şəm.), *ayama*, *ayalama* (Cul., Nax., Ord., Şah., Şər.) sözlərinin də işləndiyi qeyd edilmişdir.

Müasir dilimizdə *ay*, *ay haray*, *haray*, *hay*, *hay vermək*, *hay basmaq*, *hay qopmaq*, *hay düşmək*, *hay salmaq*, *hay vurmaq*, *hay-haray*, *hay-haray salmaq*, *hay-huy*, *hay-küy*, *hay-küy salmaq*, *hayqırıq*, *hayqırmaq*, *hayxırmaq*, *haylamaq*, *haray çəkmək*, *haray salmaq* və s. kimi sözlər *ay* sinkretik

kökünün törəmələri kimi göstərilmiş, *hayqır, haray, hay, hay-huy, hay, hay, ay, ayın-şayın* sözlərinin etimologiyasına aydınlıq gətirilmişdir.

“Demək”, “danışmaq” mənalarını ifadə edən *ay* sözünün türk, türkmən, qırğız, qazax, noqay, qaraqalpaq, özbək, başqırd, uyğur dillərində işlənməkdə olduğu vurğulanmışdır¹.

Ay sinkretik kökünün *ünsiyyət* məna qrupunun “ünsiyyət” mənası *ayrı, ayırd, ayran, aynımaq, ayılmaq, ayıq* sözləri əsasında izah edilmiş, bu sözlərin etimoloji izahı verilmişdir.

“Divani lüğət-it-türk”də *ayrış* (ayrıl), *ayrışdı* (ayrıldı), *ayrık* (ayrıq otu), *ayran* (ayran) sözləri, türk dillərində *aya* (kar.) – kənara çəkmək; *ayal* (kar.) - ayrılmış olmaq; *ayaş* (q.qırğ., *adaş* (uyğ.)) – vətəndaş; *ayel* (qırğ.) – vətəndaş; *ayır* (tel., qırğ., osm.) – ayırmaq, bölmək, parçalamaq, *ayılmaq* (tel.) – qonşu, *ayılçı* (tel.) - qonaq; *ayun* (uyğ.) – dönmək, üz tutmaq, müraciət etmək; *ayur* (cəgt.) - ayırmaq, *ayık* (kaz., osm., azərb., tel.) - ayıq, ehtiyatlı, mülayim və s. sözlər² də “ünsiyyət” mənasından törəyən sözlər kimi qeyd edilmişdir.

Ay sinkretik kökünün *ünsiyyət* məna qrupunun “qohumluq”, “doğma-lıq” mənası türk dillərində işlənən sözlər əsasında belə izah edilmişdir: *Aya* sözü cığatay dilində “bibisi”, “atanın bibisi”, altay dilində isə “ata”, “dədə”, “baba” mənalarını ifadə edir. Bundan başqa, cığatay dilində “dayə” mənasında *ayake* sözü, “arvad” mənasında *ayim* sözü, kumandin dilində “hamilə qadın” mənasında *aya:r* sözü, qara qırğız dilində “arvad” mənasında *ayım* sözü, qırğız dilində “qeyri-qanuni doğulmuş uşaq”, “qız övladı” mənalarında *ayal* sözü, sartov dilində “bala”, “uşaq” mənalarında *ayal* sözü işlənir³.

“*Keyfiyyət məna qrupundan törəyən sözlər*” adlı V yarımfəsildə bu məna qrupunun dörd mənanı əhatə etdiyi qeyd edilmişdir.

Mənbələr sırasında türk dillərində “müqəddəs” mənasında *aya* sözü, “yoxlanış”, “pulun, çəkinin, dəyərin yoxlanışı, əyar” mənasında *ayar* sözü, “səyisiz-hesabsız”, “sonsuz”, “lap çox” mənasında *a:yok* sözü, tarançin dilində “fayda”, “xeyir”, “sərfə”, “mənfəət”, “qazanc” mənasında *ayan* sözü, uyğur dilində “lazım olduğu kimi” mənasında *ayıduq* sözü, türk və Azərbaycan dillərində “xırda-mırda, az dəyərli şey” mənasında *ayın-oyun* sözü, qırğız, qara qırğız, kazan, tarançin, osmanlı, krım, koman dillərində “lüt,

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на гласные. т. I, М.: «Наука», 1974, с 112

² Kaşğari M. Divanı lüğət-it-türk. I cild, Bakı: “Ozan”, 2006, s. 174, 180, 298, 299, 483

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. I, Санкт-Петербург: с. 198, 199, 211, 212, 223)

kasıblaşmış”, “kasıblamaq”, “xərclənilmək” mənasında *ayaz* sözü, kazan, kırım, türk dillərində “kasıblaşmaq” mənasında *ayazlan* sözü¹, Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *ayağ* (hörmət, fəxr) sözü *ay* sinkretik kökünün keyfiyyət məna qrupunun törəmələri kimi göstərilmişdir.

Ay sinkretik kökünün *keyfiyyət* məna qrupunun “xasiyyət”, “keyfiyyət” mənası mənbələr sırasında Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *ayığ*//*anığ* (pis, bəd)², “Divani lüğət-it-türk”də *ayığ* (nə yaxşı, nə pis), *ayluk-ayluk* (elə-elə) sözləri³, müasir dilimizdə *haylaz*, *haylazlıq* sözləri, türk dillərindən cığatay dilində *ayasla* (mənasız, məqsədsiz həyat sürmək, sürünmək), sartov dilində *ayar* (hiyləgər, kələkbaz, bic, fəndgiz, cəsarətli, ürəkli) və s. sözləri ilə xarakterizə edilmişdir.

Ay sinkretik kökünün *keyfiyyət* məna qrupunun “aydınlıq” mənası ətrafında birləşən sözlər Yer in peyki olan *Ay* sözündən yaranmışdır. Yazılı qaynaqlardan DLT-də: *Aydınq* (aydın, ay aydınlığı), *ayas* (aydın, açıq) sözləri, müasir dilimizdə “ay işığı” mənasını ifadə edən və həmin sözdən düzələn *aydıncasına*, *aydınlanma*, *aydınlanmaq*, *aydınlaşdırılma*, *aydınlaşdırılmaq*, *aydınlaşdırma*, *aydınlaşdırmaq*, *aydınlaşma*, *aydınlaşmaq*, *aydınlatma*, *aydınlatmaq*, *aydınlıq*, *ayaz*, *ayazıma*, *ayazımaq*, *ayazıtmaq*, *ayazlama*, *ayazlamaq*, *ayazlı*, *ayazlıq* sözləri, türk dillərində; *ayan* (qırğ., q.qırğ., uyğ.) – aydın, məlum; *ayas* (alt., tel., şor, leb., saq., koyb., çlm., kar., bar., cəgt.) – aydın, buludsuz; *ayas* (alt.) - aydınlaşmaq, açılmaq; *ayasla* (bar.) – aydınlaşmaq, açılmaq; *ayasta* (saq., leb., çlm., şor) – aydınlaşmaq; *ayastan* (leb., saq.) – aydınlaş; *ayastandır* (leb., saq.) – aydın hava olmaq; *ayastar* (alt.) – aydınlaşdırmaq; *ayastat* (alt.) – aydınlaşdırmaq; *ayaz* (qırğ., q.qırğ., kaz., tar., osm., krm.tat, kom.) - ay işığı, aylı gecə (osm.); *ayaz* (kaz.) – aydınlaşmaq; *ayazla* (osm.) – soyuq, aydın gecəni gözləmək; *ayazlan* (kaz., krm., osm.) – aydınlaşmaq; *ayazlık* (kaz., osm.) - davamlı aydın hava; *ayazdan* (qırğ.) - soyuq olmaq; *ayazdandır* (qırğ.) - soyuq eləmək, soyutmaq; *ayazla* (osm.) - soyuq, aydın gecəni gözləmək; *ayı* (tur., uyğ.) - yaxşı, təmiz, saf, aydın; təmiz, günahsız (uyğ.); *ayık* (qırğ.) - aydın olmaq, aydınlaşmaq; sağalmaq; *ayıkla* (osm.) - pisi seçmək; *ayıktır* (qırğ.) - havanı aydınlaşdırmaq, sağaltmaq; *ayın* (osm., krm., uyğ.) - aynımaq, özünə gəlmək, huşu başına gəlmək, sağalmaq, təzələnmək, tərəvətlənmək; *ayındır* (krm.) – ayındırmaq, özünə gətirmək, sağaltmaq; *ayıtla* (osm.) – təmizləmək, kəsmək,

¹ Yenə orada, s. 210-222

² Quliyev Ə.A. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994, s. 15, 22; Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: “Yazıcı”, 1993, s. 70, 77

³ Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. I cild, Bakı: “Ozan”, 2006, s. 149, 174

budamaq sözləri¹ *ay* sinkretik kökünün *keyfiyyət* mənə qrupunun “aydınlıq” mənasının törəmələridir.

“Ağ sinkretik kökünün asemantikləşməsi və ondan törəyən sözlər” adlı III fəsil 7 yarımfəsildən ibarətdir.

“*Yüksəklik mənə qrupundan törəyən sözlər*” adlı I yarımfəsildə bu mənə qrupunun 1) “çıxmaq”, “qalxmaq”, “yüksəlmək”, “ucalmaq”, “aşmaq”, “yüksəklik”, “böyük”; 2) “böyüklük”, “titul”, “rütbə”, “vəzifə”; 3) “şiş”, “yumru”, “yumrulmaq”, “diyirlənmək”; 4) “düşmək”, “tökmək”, “süzmək”, “yerə vurulmaq”, “məğlub edilmək”, “sarsılmaq”; 5) “bitki”, “cücərti” mənalarından bəhs edilmişdir.

Ağ sinkretik kökünün *yüksəklik* mənə qrupunun “çıxmaq”, “qalxmaq”, “yüksəlmək”, “ucalmaq”, “aşmaq”, “yüksəklik”, “böyük” mənası mənəbələr sırasında Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *ağ* (qalxmaq, yüksəlmək), *ağış* (qalxış, yüksəliş, qalxma, yüksəlmə), *ağıt* (qalxmaq, qaldırmaq), *ağtur* (qaldırmaq, yuxarı çıxartmaq, qalxmağa məcbur etmək) sözləri², “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *ağ* (hündür yer), *ağmaq* (ucaltmaq, yüksəltmək, qaldırmaq), *ağrulmaq* (ucalmaq) sözləri, “Divani lügət-it-türk” əsərində *ağırmaq* (ucaltmaq, yüksəltmək, qaldırmaq), *ağış* (yüksəliş), *ağmaq* (aşmaq) sözlərində³ qorunub saxlanmışdır.

Ağmaq sözünə “Dastani-Əhməd Hərami” poemasından⁴, İ.Nəsiminin yaradıcılığından, “Qədim türk lügəti”ndən⁵, dialekt və şivələrimizdən (Füzuli, Təbriz), dilimizin lügət tərkibindən (məsələn, *ağ eləm*, yəni zilə çıxma), hətta qonşu xalqların dilindən (talış xalqı) “çıxmaq”, “qalxmaq”, “yüksəlmək” anlamında nümunələr gətirilmişdir.

Türk dillərindən uyğur dilində *ağarı* (yuxarı), *ağru*: (hündür, yüksək, yuxarı), koman türkcəsində *ağınğış* (pilləkən), barabin tatarlarının dilində *ağındzuq* (pilləkən), barabin, koman dillərində *ağın*, osmanlı dilində *ağn* (yuxarı dırmaşmaq, pilləkənlə qalxmaq), uyğur dilində *ağış* (qalxma, çıxma, ucalma, yüksəlmə), koman türkcəsində *ağındır* (qaldırmaq), osmanlı dilində *ağdır* (qaldırmaq), osmanlı, cığatay dillərində *ağ*, uyğur dilində *ak*, *au*, qırğız, kazan dillərində *ağıl* (qalxmaq, uçmaq), barabin tatarlarının

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. I, Санкт-Петербург: 1893, с. 210-222

² Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: “Yazıçı”, 1993, s. 119-337; Şükürlü Ə.E. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: “Maarif”, 1993, s. 247-294

³ Kaşğari M. Divanü lügət-it-türk. I cild, Bakı: “Ozan”, 2006, s. 131-254; II cild, s. 66-83; III cild, s. 179, 208

⁴ Səfərlı Ə.Q. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, s. 92

⁵ Древнетюркский словарь. Ленинград: 1969, с. 16

dilində *ağaun* (kəklik), saqay dilində *ağı* (kəklik), şor dilində *ağıyan* (kəklik), tobol, şor dillərində *ağu:n* (kəklik), teleut, altay dillərində *ağu:na* (kəklik), saqay dilində *ağaya* və *ağayanq* (qağayı) sözləri¹ analogi mənaya nümunə göstərilmişdir.

Ağ sinkretik kökünün *yüksəklik* məna qrupunun “böyüklük”, “titul”, “rütbə”, “vəzifə” mənasının daşıyıcısı olan sözlər kimi Orxon-Yenisey abidələrində *ağır* (*ağar*) – böyük, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *ağır* (böyük, əzəmətli)²; “Oğuznamə”də *ağ* (böyük, kök)³, “Dastani-Əhməd Hərami” poemasında *ağa* (böyük), bəzi dialekt və şivələrimizdə *ağa* (ata, böyük qardaş) (Amasiya), *ağababa* (atanın atası), *ağadadaş* (böyük qardaş), *ağacan* (ananın atası) (Təbriz), *ağrasaqal* (əkin işinə rəhbərlik edən adam) (Salyan) və müasir dilimizdə *ağa* (böyük) sözləri göstərilmişdir.

Türk dillərində də eyni tipli sözlər aşkarlanmışdır: Uyğur dilində “böyük”, “müdrük” mənalarında işlənən *ağım* sözü mövcuddur. Bundan başqa, *ağa* sözü qırğız və kazan dillərində “böyük”, “nüfuzlu”, “mötəbər”, “sözükəçən”, osmanlı və Azərbaycan dillərində isə “ağa”, “cənab”, “zabit”, “zadəgan”, “əyan”, “kübar”, “hərəm xidmətçisi” anlamlarında işlənir; *ağa* – ağa, cənab, zabit, zadəgan, əyan, kübar (osm. və Azərb.); *ağa* – hərəm xidmətçisi; *ağa* (qırğ.) – nüfuzlu, mötəbər, sözükəçən sözləri mövcuddur.

Ağ sinkretik kökünün *yüksəklik* məna qrupunun “şiş”, “yumru”, “yumrulanmaq”, “diyirlənmək” mənasına aid türk dillərindən nümunələr gətirilmişdir. Məsələn, osmanlı və tarançin dillərində “şar”, “top”, “yumru baş”, “bağlama”, “boğça”, “düyünçə”, “qönçə”, “şişmiş badamcıq vəziləri”, “şiş” anlamlarında işlənən *ağırşak*//*ağırşak* sözləri işlənir. Osmanlı dilində “düyünçə düzəltmək”, “girdələşmək”, “dəyirmiləşmək”, “yubarlaqlaşmaq”, “yumrulanmaq”, “şişmək”, “köpmək” anlamlarında işlənən *ağırşaklan* // *ağırşaklan* sözü mövcuddur. Osmanlı dilində “ayaqda şiş” mənasında *ağım* sözü işlənir və s.

Ağ sinkretik kökünün *yüksəklik* məna qrupunun “düşmək”, “tök-mək”, “süzmək”, “yerə vurulmaq”, “məğlub edilmək”, “sarsılmaq”, “ağlamaq” mənası Orxon-Yenisey yazılı abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, “Dastani-Əhməd Hərami” poemasında, “Töhfeyi-Hüsam”da (XIII əsr) (*ağula*//*ıqla*//*ağla*), İ.Nəsiminin yaradıcılığında, “Əsrarnamə”də (XV əsr) *ağlamaq*, “Divani lüğət-it-türk” əsərində *ağılmaq* (asilmaq), *ağıtlmaq* (yerə vurulmaq, sarsılmaq) sözlərində özünü qoruyub saxlamışdır.

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. I, Санкт-Петербург: 1893, с. 146-176

² Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: “Öndər Nəşriyyat”, 2004, s. 58

³ Əlizadə S.Q. Oğuznamə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s. 27

Ağ sinkretik kökünün *yüksəklik* mənə qrupunun “bitki”, “cücərti” mənası daha çox türk dilləri arealında araşdırılmışdır: “Bitki”, “cücərti” anlayışını ifadə edən *ağac* sözü cüzi dəyişikliklərlə bir çox qohum türk dillərində işlənir. Məsələn, bu söz Azərbaycan dilində *ağac*, osmanlı, altay, barabin, çulım, tobol, koman və karaim dillərində *ağaç*, koybal, başqırd dillərində *ağas*, şor və qırğız dillərində *ağaş*, saqay dilində *ağıs*, lebedin dilində isə *ağaş//ağış* şəkillərində işlədilir və “ağac”, “ağac zərbəsi”, “ağac” (sifət), “əl ağacı”, “dəyənək”, “çubuq”, “şüvül”, “paya”, “ling”, “qol”, “odun”, “meşə” mənalarını ifadə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, “Dastani-Əhməd Hərami” poemasında, “Töhfe-yi-Hüsam” əsərində (XIII əsr), İ.Nəsiminin yaradıcılığında, “Oğuznamə” və eləcə də müasir dilimizin lüğət tərkibində *ağac* sözü ilə bağlı kifayət qədər nümunələrə təsadüf edilir. Bunlar dissertasiyada öz əksini tapır.

İkinci yarımfəsil “*Topluluq mənə qrupundan törəyən sözlər*” adlanır. Burada bu mənə qrupunun 1) “qohumluq”; 2) “yığışmaq”, “toplaşmaq”, “qovmaq”, “dağıtmaq”; 3) “çoxluq”, “azlıq” mənalarından bəhs edilir.

Ağ sinkretik kökünün *topluluq* mənə qrupunun “qohumluq” mənası türk dillərində izlənilmişdir. Məsələn: Kazan dilində “qohumluq” anlayışını bildirən *ağalık* sözü mövcuddur. Eyni anlayışı qırğız dilində *ağaindik* sözü ifadə edir. Qırğız dilində, həmçinin *ağain*, *ağainı*, *ağaindı* sözləri “qohumlar”, “qardaşlar” anlayışını ifadə edir. Eyni anlayışı barabin dilində *ağın*, tarançin dilində isə *ağını* sözü ifadə edir. Tarançin dilində “dostluq” mənasında *ağımçilik* sözü işlənir. Şor dilində “dost”, “qardaş” mənasında *ağal* sözündən istifadə olunur. Kazan, qırğız dillərində “böyük qardaşı olan” mənasında *ağalı* sözü işlənir¹.

Ağa sözü bir sıra qohum türk dillərində “böyük qardaş”, “əmi”, “dayı” anlayışlarının ifadəçisi kimi işlədilir. Qərb qrup dialekt və şivələrimizdə “qardaş” anlamında işlənən *qağa* sözü də eyni mənadandır. Müqayisə et: *ağa* = (*q*)*ağa* (Qaz.) və s.

Ağ sinkretik kökünün *topluluq* mənə qrupunun “yığışmaq”, “toplaşmaq”, “qovmaq”, “dağıtmaq” mənası Orxon-Yenisey abidələrində *ağıt* – dağıtmaq, qovmaq², “Divani lüğət-it-türk”də *ağış* (qovmaqda yarış); *ağlat* (qovdu)³ sözlərində mühafizə olunmuşdur.

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. I, Санкт-Петербург: 1893, с. 145-170

² Рəcəбов Ə.Ə., Мəммədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: “Yazıçı”, 1993, s. 75, 82

³ Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. I cild, Bakı: “Ozan”, 2006, s. 235, 295

Türk dillərindən isə kazan, qırğız dillərində “toplaşmaq”, “yığışmaq”, “axıb gəlmək”, “bir yerə yığışmaq” anlamlarını ifadə edən *ağıl*, kazan dilində *ağıl* sözündən düzələn və onunla eyni mənalarda işlənən *ağılış* sözü göstərilmişdir. Yaxud osmanlı dilində *ağıllan* sözünün “yığışmaq”, “ağıla toplaşmaq” (heyvanlar haqqında) mənalarını ifadə etməsi, həmçinin uyğur, çulım, eləcə də Azərbaycan, osmanlı və bir çox türk dillərində “ağıl”, “dərrakə”, “idrak” mənalarının ifadəçisi kimi *ağıl* sözünün, çulım dilində “ağıllı”, “dərrakəli” anlamında *ağıllıq* sözünün, “ağıl”, “kamal”, “ehtiyat”, “tədbirlilik” anlamında isə *ağıllıqlıq* sözünün mövcudluğu qeyd edilmişdir.

Ağ sinkretik kökünün *topluluq* mənə qrupuna daxil olan üçüncü mənə “çoxluq”, “azlıq” mənəsidir. Bu barədə dissertasiyada xeyli nümunə verilmişdir.

“*Yer mənə qrupundan törəyən sözlər*” adlı III yarımfişildə bu mənə qrupunun “qapalı yer”, “üstü açıq, ətrafları bağlı olan yer”, “boş”, “tənha”, “yalnız”, “boşluq”, “boş yer” mənələrindən bəhs edilmişdir.

Ağ sinkretik kökünün *yer* mənə qrupunun “qapalı yer”, “üstü açıq, ətrafları bağlı olan yer”, “boş”, “tənha”, “yalnız”, “boşluq”, “boş yer” mənələri mənbələr sırasında Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *ağıl* (ağıl, mal-qara saxlamaq üçün üstü açıq yer), *ağız* (ağız, dərə), “Qədim türk lüğəti”ndə *ağıl* (mal-qara saxlanan yer), “Kitabi-Dədə Qorqud”da *ağ* (böyük, geniş, boş), *ağ* (tələ; tor), *ağayıl* // *ağıl* (ağıl, qoyun sürüsünün yığışdığı və ya salındığı üstü açıq, ətrafı bağlı yer), *ağız* (ağız, uc, kənar, başlangıç), “Divani lüğət-it-türk”də *ağız* (çayın, su tuluğunun, səhəngin, küpün, quyunun, insanın, heyvanın ... və s. ağzı), *ağurşak* (yumru, dairə, mil, ox bloku), *ağ* (iki ayaq, paça arasındakı boşluq), *ağlak* (tənha, hücrə yer, boş yer), *ağlat* (boşalt) sözləri, “Töhfeyi-hüsam”da *ağ* (tor, tələ, balıq toru, tuzaq)¹, «Dastani-Əhməd Hərami”də², “Əsrarnamə”də³, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin yaradıcılıqlarında, “Oğuznamə”də *ağız* (insanın, heyvanın, aşyanın və s. ağzı, dəlik, deşik)⁴ sözlərində özünü qoruyub saxlamışdır.

Dissertasiyada yer mənə qrupuna daxil olan dialekt və şivələrimizin, həmçinin türk dillərinin materialları da nəzərə alınmışdır.

IV yarımfişil “*Rəng mənə qrupundan törəyən sözlər*” adlanır ki, burada bu mənə qrupunun 1) “ağ rəng”; 2) “sürtmək”, “sürtülmək”, “bulaşdır-

¹ Xoyi H. Töhfeyi hüsam. Bakı: AMEA, 1996, s. 97

² Səfərlı Ə.Q. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, s. 26, 40

³ Qəhrəmanov C.V. Əsrarnamə. Bakı: “Elm”, 1964, s. 39

⁴ Əlizadə S.Q. Oğuznamə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s. 25-109

maq”; 3) “dəyişmək”, “başqalaşmaq”, “pozulmaq”, “qovmaq”, “meyl etmək”, “dönmək”; 4) “pozuq”, “bilinməyən”, “naməlum”; 5) “görünmək”, “görsənmək”, “göstərmək” mənalarından bəhs edilmişdir. *Ağ* sinkretik kökünün *rəng* mənə qrupunun “ağ rəng” mənası digər 4 mənə ilə olduqca yaxınlıq təşkil edir.

Ağ sinkretik kökünün *rəng* mənə qrupunun “ağ rəng” mənasının həm türk dillərində, həm də Azərbaycan dilində ən geniş işlənən mənələrdən olduğu göstərilmişdir. Bu barədə dissertasiyada kifayət qədər nümunələr verilmişdir.

Ağ sinkretik kökünün *rəng* mənə qrupunun “sürtmək”, “sürtülmək”, “bulaşdırmaq” mənası ilə əlaqədar olaraq mənbələr sırasında “Divani lüğət-it-türk”də *ağnattı* (ağnatdı), *ağnadı* (ağnadı)¹, bəzi dialekt və şivələrimizdə - *ağanax* (çöldə heyvanların yatdığı yer), *ağnamax* (eşələnmək) (Borçalı)², *ağnamax* (çevirmək) (Ağbaba, Şörəyel, Pəmbək)³ sözləri verilmişdir.

Türk dillərində də *ağ* sinkretik kökünün *rəng* mənə qrupunun “sürtmək”, “sürtülmək”, “bulaşdırmaq” mənası aid sözlər nümunə verilmişdir: *Ağardıcı* (osm., krm.) - malakeş, suvaqçı; *ağılaktan* (saq.) - ağnamaq, yerə sərilmək; *ağılan* (saq.) - ağnamaq, yerə sərilmək; *ağina* (tar., osm.) - ağnamaq; *ağina* (tar.) - ağnamaq; *ağna* (uyg.) - ağnamaq; *ağnat* (osm.) - ağnatmaq (atı); *ağın* (bar.) - arxası üstə uzanmaq; *ağıca* (leb.) - əkin yeri, sürülmüş yer, şumlanmış yer; şum; *ağıca* (tel.) - əkin yeri, sürülmüş yer, şumlanmış yer; şum.

Ağ sinkretik kökünün *rəng* mənə qrupunun “dəyişmək”, “başqalaşmaq”, “pozulmaq”, “qovmaq”, “meyl etmək”, “dönmək” mənası mənbələr sırasında “Divani lüğət-it-türk”də *ağdı* (dəyişdi, bənizi qaçdı, rəngi pozuldu, rəngi qaçdı), “Qədim türk lüğəti”ndə *ağdı* (üzü dəyişdi) sözlərində təzahür edir. Bu söz həmin mənələrdə, lakin *ağardı* formasında müasir dilimizin lüğət tərkibində də aktiv surətdə işlənir.

Ağ sinkretik kökünün *rəng* mənə qrupunun “pozuq”, “bilinməyən”, “naməlum” mənası “Divani lüğət-it-türk”də müşahidə edilmişdir: *Ağduk* (bir yerə pənah gətirən, naməlum).

Ağ sinkretik kökünün *rəng* mənə qrupunun “görünmək”, “görsənmək”, “göstərmək” mənasına aid sözlər kimi dilimizdə çox vaxt “görünmək” mənasında *ağarmaq* sözü və ondan yaranan sözlərdən istifadə edilir. Dissertasiyada nümunələr verilmişdir.

¹ Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. I cild, Bakı: “Ozan”, 2006, s. 296

² Çobanov M.N. Borçalı şivələrinin leksikası. Bakı: “Təhsil EİM”, 1998, s. 3

³ Bayramov A.Ə. Oğuz elindən – ozan dilindən. Bakı: “Elm”, 2000, s. 194

V yarımfəsil “*Çəki* mənə qrupundan törəyən sözlər” adlanır. Burada bu mənə qrupunun 1) “ağır”, “ciddi”, “çətin”, “pis”, “zəif”, “yavaş”, “bərk”, “möhkəm”; 2) “qiymətli”, “baha”, “əziz”, “dəyərli”, “böyük”, “möhtəşəm”, “hörmətli”, “nüfuzlu”, “bəxşiş”, “hədiyyə”, “xəzinə”, “pul”, “nüfuz”, “təsir”, “əzizləmək”, “ehtiram etmək”, “əhsan etmək”, “ikram etmək”; 3) “ilkinlik”, “başlanğıc” mənaları tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Ağ sinkretik kökünün *çəki* mənə qrupunun “ağır”, “ciddi”, “çətin”, “pis”, “zəif”, “yavaş”, “bərk”, “möhkəm” mənası mənbələr sırasında Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *ağır*, *ağar* (ağır, möhkəm), “Divani lüğət-it-türk”də *ağır* (ağır), *ağruk* (pılı-pırtı, köhnə-kürüş, ağırlıq), *ağrudı* (ağırlaşdı), *ağruklandı* (ağır saydı), “Oğuznamə”də *ağırlıq* (ağırlıq), *ağır* (ağır), İ.Nəsiminin yaradıcılığında¹, “Əsrnamə”də *ağır* (ağır) sözlərində qorunub saxlanmışdır.

Ağ sinkretik kökünün *çəki* mənə qrupunun “ağır”, “ciddi”, “çətin”, “pis”, “zəif”, “yavaş”, “bərk”, “möhkəm” mənasının daşıyıcısı olan sözlər Azərbaycan və digər türk dillərində də işlədilir. Məsələn, Azərbaycan dilində “ağırlıq”, “çəki”, “artıq çəki”, “baqaj”, “yük”, “hərbi nəqliyyat”, “dinclik”, “ləyaqət” anlamında *ağırlıq* sözü işlənir. Bu söz eyni anlamda çulım, osmanlı, uyğur dillərində *ağırlıq* fonetik variantı ilə işlənir. Bundan başqa, Azərbaycan, çulım, osmanlı dillərində “ağır olmaq”, “ağır edilmək” anlamında *ağırın*/*ağırlan* sözü, “ağır etmək” anlamında *ağırət*/*ağırlat* sözü işlənir. Yaxud osmanlı dilində “heyvanları yükləmək” mənasında *ağırlaşdır* sözü, “ağır” anlamında *ağur* // *ağır* sözləri, cığatay dilində “çəki” anlamında *ağır* // *ağri* sözü, “ağır yük”, “dirhəmə bərabər tutulan çəki” anlamlarında isə *ağruk* sözü və s. işlənir².

Ağ sinkretik kökünün *çəki* mənə qrupunun “qiymətli”, “baha”, “əziz”, “dəyərli”, “böyük”, “möhtəşəm”, “hörmətli”, “nüfuzlu”, “bəxşiş”, “hədiyyə”, “xəzinə”, “pul”, “nüfuz”, “təsir”, “əzizləmək”, “ehtiram etmək”, “əhsan etmək”, “ikram etmək” mənası mənbələrdə izlənilmişdir. Dissertasiyada nümunələr verilmişdir.

Ağ sinkretik kökünün *çəki* mənə qrupunun “qiymətli”, “baha”, “əziz”, “dəyərli”, “böyük”, “möhtəşəm”, “hörmətli”, “nüfuzlu”, “bəxşiş”, “hədiyyə”, “xəzinə”, “pul”, “nüfuz”, “təsir”, “əzizləmək”, “ehtiram etmək”, “əhsan etmək”, “ikram etmək” mənası dialekt və şivələrimizdə də özünü qoruyub saxlamışdır. Məsələn, *ağırlamaq* sözü İsmayılı, Xanlar, Cəbrayıl, Saatlı, Şəmkir şivələrində assimilyasiya hadisəsi nəticəsində *ağırramağ* şəklində işlənir və “hörmət etmək”, “hörmətini saxlamaq”, “əzizləmək”

¹ Qəhrəmanov C.V. Nəsimi «Divanı»nın leksikası. Bakı: “Elm”, 1970, s. 43

² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. I, Санкт-Петербург: 1893, с. 157-176

mənalarını ifadə edir. Ağırılamaq sözü *ağır-rəməğ* şəklində Lerik şivələrində (Züv., Oy., X., G.) də eyni anlamda işlənir.

Müasir dilimizin lüğət tərkibində *ağca*, *ağırlama* (əzizləmə), *ağırlamaq* bu mənanın daşıyıcılarıdır.

Ağ sinkretik kökünün *çəki* mənə qrupunun “qiymətli”, “baha”, “əziz”, “dəyərli”, “böyük”, “məhtəşəm”, “hörmətli”, “nüfuzlu”, “bəxşiş”, “hədiyyə”, “xəzinə”, “pul”, “nüfuz”, “təsir”, “əzizləmək”, “ehtiram etmək”, “ehsan etmək”, “ikram etmək” mənası türk dillərində də mühafizə olunmuşur. Türk dillərində *ağ* sinkretik kökündən törəyən bir çox sözlər əsasən “hörmətlik”, “əhəmiyyətlik”, “nüfuzluluq” “səxavətlik”, “qiymətlik” mənalarını ifadə edir. Məsələn, “hörmət”, “ehtiram”, “sayğı”, “şərəf” anlamında uyğur dilində *ağırlıq*, “qiymətli”, “bahalı”, “əziz” anlamında osmanlı, Azərbaycan, uyğur, koman dillərində *ağır*, osmanlı, uyğur dillərində “ağırlıq”, “təsir”, “nüfuz” anlamında *ağırlıq*, barabin və uyğur dillərində “səxavətli”, “qiymətli” anlamında *ağu*.; uyğur dilində “daş-qaş”, “qızıl-gümüş”, “cəvahirat”, “qiymətli şey” anlamında *ağı*, “xəzinədar” mənasında *ağıcı*, Azərbaycan dilində “toy hədiyyəsi”, “cehiz” anlamında *ağırlıq*, osmanlı dilində *ağırlıq* və s. sözlər işlənir.

Ağ sinkretik kökünün *çəki* mənə qrupunun “ilkinlik”, “başlanğıc” mənası bir sıra mənabələrdə qorunmuşdur. Müasir dilimizdə bu qəbildən olan *ağız*, *ağuz* və *ağmala* (ilk mala) sözləri, “Divani lüğət-it-türk”də *ağuz* // *ağuj* // *ağuc* (ilk süd), *ağruğ* (onurğa sümüyünün ilk fəqərəsi) sözləri, “Qədim türk lüğəti”ndə *ağuz* (inəyin ilk südü) sözü, «Dastani-Əhməd Hərami” poemasında *ağaz* (başlanğıc) sözü, “Töhfe-yi-hüsam”da *ağuz*// *ağuc*//*ağız* (ilk süd) sözü, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin¹ yaradıcılığında *ağaz* (başlanğıc) sözü, bəzi dialekt və şivələrimizdə *ağız* (Zaq., Ağd., Q., Ş., Zər.) // *ağuz* (Nç., Qb., Şah.) // *ağruz* (Əlb.) // *ağızdıx* (Gəd., Tov.) sözləri², türk dillərindən kazan dilində *ağalığ*//*ağalığ* (ilkinlik, birincilik hüququ), cığatay dilində *ağalığ* sözləri mövcuddur.

“*Ağrı-acı-qorxu-peşmanlıq mənə qrupundan törəyən sözlər*” adlı VI yarımfəsildə *ağ* sinkretik kökünün bu mənə qrupunun 1) “parçalamaq”, “tikələmək”; 2) “ağrı”, “ağrımaq”, “sızıldamaq”, “xəstələnmək”, “xəstəlik”, “narahətçilik”; 3) “acı”, “zəhər”; 4) “qorxu”; 5) “peşmanlıq”, “yalvarış”,

¹ Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı: “Elm”, 1977, s. 50, 120

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964, s. 19; Ələkbərova E.N. Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili (“Qədim türk lüğəti”nin materialları əsasında). Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild. Bakı: “Kitab aləmi”, 2004, s. 252

“tövbə” mənaları tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu mənaların hər biri ilə bağlı olan törəmə sözlər dissertasiyada öz əksini tapmışdır.

VII yarımfəsil “*Hərəkət mənə qrupundan törəyən sözlər*” adlanır ki, burada bu mənə qrupunun 1) “getmək”, “yetişmək”, “yaxınlaşmaq”, “çatmaq”, “gətirmək”, “aparmaq”, “axmaq”, “hərəkət”, “məsafə”; 2) “danışmaq”; 3) “adət”, “dəb”, “xasiyyət” mənalarından bəhs edilmişdir.

Ağ sinkretik kökünün *hərəkət* mənə qrupunun “getmək”, “yetişmək”, “yaxınlaşmaq”, “çatmaq”, “gətirmək”, “aparmaq”, “axmaq”, “hərəkət”, “məsafə” mənaları mənəbələr sırasında Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *ağıl* (yaxınlaşmaq, yığışmaq) sözü, dilimizdə *ağac* (*köhn.* təxminən 6-7 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsü) sözü və ondan yaranan sözlərdə qorunub saxlanmışdır.

Ağ sinkretik kökünün *hərəkət* mənə qrupunun “getmək”, “yetişmək”, “yaxınlaşmaq”, “çatmaq”, “gətirmək”, “aparmaq”, “axmaq”, “hərəkət”, “məsafə” mənaları türk dillərində aşağıdakı kimi izlənmişdir: Osmanlı, cığatay, uyğur dillərində *ağ* sözü “getməyə davam etmək” mənalarını ifadə edir. Saqay və şor dillərində *ağıldır* sözü “tələb etmək”, “gətirməyə məcbur etmək”, tobol dilində *ağımla* sözü “axmaq”, “axıb getmək”, saqay, koybal, kaçın, yakut dillərində *ağıl* sözü “gətirmək”, “nəsə bir şeyin ardınca getmək”, teleut dilində *ağıl* sözü “laxlamaq”, “yırğalanmaq”, “tərpənmək”, “səndələmək”, “veyillənmək”, “avara-avara gəzmək” anlamında işlənir.

Ağ sinkretik kökünün *hərəkət* mənə qrupunun “danışmaq” mənaları yazılı mənəbələr sırasında “Divani lüğət-it-türk”də *ağan* (burnunda danışan), *tılın ağnattu* (dilini buruşdurdu), *ağnadı* (kəkələdi, dili topuq çaldı) sözlərində mühafizə olunmuşdur.

“Danışmaq” mənalarının izləri türk dillərində də özünü qoruyub saxlamışdır. Məsələn: osmanlı dilində “çox və tez-tez danışmaq” anlamında *ağalanmaq*, kazan dilində “yalan danışmaq”, “aldatmaq”, “kimisə axmaq yerinə qoymaq” anlamında *ağaçla*, “yalan” anlamında *ağaçlau*, uyğur dilində “lal” anlamında *ağın* sözündən istifadə edilir. Eyni söz, yəni *ağın* sözü çulım dilində “kəkələmə” mənalarını ifadə edir. Bu dildə eyni kökdən olan *ağınna* sözü “kəkələmək” mənalarında, osmanlı, altay, teleut dillərində “ucadan qışqırmaq” anlamında *ağır* sözü işlənir və s.

Ağ sinkretik kökünün *hərəkət* mənə qrupunun “adət”, “dəb”, “xasiyyət” mənaları türk dillərində də göstərilmişdir. Məsələn: teleut, çulım, uyğur, monqol dillərində bu qəbildən olan sözlər mövcuddur: *ağıl* (tel., çlm., uyğ.,

monq.) – adət, qayda, dəb, xasiyyət, vərdiş, düşüncə tərz; *ağıldu*: (tel.) – adəti olan, xasiyyəti olan, vərdişi olan¹.

“Nəticə”də aşağıdakılar ümumiləşdirilmişdir:

1. Asemantikləşmə hadisəsi dilimizin inkişaf tarixində sinkretizm hadisəsindən sonrakı prosesdir və bu proses dilimizin inkişaf tarixində birhəcalı sözlərdən ikihəcalı sözlərin yarandığı mərhələdə baş vermişdir.

2. *Ay* sinkretik kökünün tarixən ifadə etdiyi mənalar içərisində əsasən aşağıdakı mənaların daha aparıcı olduğu qənaətinə gəlinir: 1) “hiss-həyəcan”; 2) “işarə”; 3) “əşya”; 4) “iç”; 5) “tutub saxlamaq”; 6) “getmək”; 7) “sürtmək”; 8) “sürət”; 9) “böyümək”, “artmaq”, “cücərmək”; 10) “danışmaq”, “səs çıxartmaq”; 11) “ünsiyyət”; 12) “qohumluq”, “doğmalıq”; 13) “müqəddəslik”; 14) “dəyər”; 15) “xasiyyət”, “keyfiyyət”; 16) “aydınlıq” mənaları.

Bu mənalar beş mənə qrupunda təsnif olunur: I. Hiss-həyəcan mənə qrupu; II. İşarə-əşya mənə qrupu; III. Hərəkət mənə qrupu; IV. Ünsiyyət mənə qrupu; V. Keyfiyyət mənə qrupu.

3. *Ay* sinkretik kökündən tarixən sifətlərin, zərflərin, feillərin, nidaların və daha çox isimlərin yarandığı dil faktları ilə özünü təsdiq edir. Bu prosesdə feillər və isimlər birinci yerdə dayanır. Sifətlər, zərflər və nidalər isə daha sonrakı yerləri tuturlar.

4. *Ağ* sinkretik kökünün ifadə etdiyi 25 mənə aşağıdakı yeddi mənə qrupunda qruplaşdırılır:

I. Yüksəklik mənə qrupu; II. Topluluq mənə qrupu; III. Yer mənə qrupu; IV. Rəng mənə qrupu; V. Çəki mənə qrupu; VI. Ağrı-acı-qorxu-peşmanlıq mənə qrupu; VII. Hərəkət mənə qrupu.

5. *Ay* və *ağ* sinkretik söz köklərindən qədim və müasir türk dillərində 1450-yə qədər söz törəmişdir. Bu sözlərin 626-sı isim, 283-ü sifət, 1-i say, 47-si zərf, 473-ü feil, 1-i qoşma, 4-ü ədat, 9-u isə nidadır. Burada isimlərin və feillərin ümumi sayı 1099-dur. Bu isə *ay* və *ağ* sinkretik köklərindən törəyən sözlərin təxminən 75 %-ni təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Seyidov M.S. Feillərdə asemantikləşmiş söz kökləri. *Ay* sinkretik kökü (I məqalə) // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2009, №5, s. 230-242
2. Seyidov M.S. *Ay* sinkretik kökü (II məqalə) // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2009, №7, s. 90-101

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. I, Санкт-Петербург: 1893, с. 166

3. Seyidov M.S. Ay sinkretik kökü (III məqalə) // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2009, №8, s. 272-288
4. Seyidov M.S. Ağ sinkretik kökü (I məqalə) // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2010, №2, s. 154-186
5. Seyidov M.S. Ağ sinkretik kökünün rəng mənası // Terminologiya məsələləri. Bakı: AMEA, "Elm", 2010, s. 217-225
6. Seyidov M.S. Ağ sinkretik kökünün çəki məna qrupundan törəmiş sözlər // Elmi Xəbərlər (Sosial və humanitar elmlər bölməsi). Sumqayıt: SDU, 2011, cild VII, №2, s. 7-15
7. Seyidov M.S. Ağ sinkretik kökünün yer məna qrupu // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı: ADPU, 2011, №2, s. 232-242
8. Сейидов М.С. Shade of meaning "relationship", "primacy" and "beginning" of ağ syncretic root // Узму Хабарлари. - Вестник НУУЗ. Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университетининг илмий журналі. Тошкент, 2011, №2, с. 183-185
9. Сейидов М.С. Синкретический корень ağ // Вестник. Казакский Национальный Университет имени Аыл-Фараби, Алматы, 2010, №6, (130), с. 103-106
10. Сейидов М.С. Генезис значений «говорить», «издавать звуки» синкретического корня «Ау» // Русскоязычие и би(поли)лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно – концептуальные аспекты (Материалы IV международной научно-методической конференции). Пятигорск, 2011 года, 21-22 апреля, с. 55-57
11. Сейидов М.С. Следы синкретического корня «Ай» в названиях животных // Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика Университети (Халыкаралык илмий ва илмий-амалий корференция материаллары туплами). Тошкент, 2011 йил, 25-26 март, с. 275-277
12. Seyidov M.S. Azərbaycan dilində asemantikləşmə // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: AMİ, 2012, II cild s. 151-155

**АСЕМАНТИЗИРОВАННЫЕ КОРНИ СЛОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

РЕЗЮМЕ

В диссертационной работе определена роль асемантики в процессе исторического развития азербайджанского языка, приведено сравнение сотни различных слов на азербайджанском и многих тюркских языках, указаны их индивидуальные, отличительные и схожие черты, доказано, что эти слова произошли от одинаковых семантических гнезд – синкретических корней слов *ай* и *аг*. В исследовательской работе собраны и систематизированы богатые и разнообразные материалы.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы. Главы работы полностью охватывают тему. Актуальность темы, цель и задачи исследования, научная новизна, теоретическое и практическое значение и прочие вопросы соответствуют заданным требованиям.

Общие суждения и теоретические исследования относительно вопроса, поставленного в первой главе под названием *“Существующие суждения о корнях слов и асемантике”* были исследованы и определены проблемы в этом направлении.

Вторая глава под названием *“Асемантика синкретического корня Ай и появляющиеся от него слова”* состоит из пяти подглав. В этой главе слова, появляющиеся от корня «ай», их смысловые группы, в том числе тенденции их развития были привлечены к исследованию в сравнении с другими тюркскими языками на основании литературного языка и диалектных материалов, определена позиция в языковой системе смысловых групп, происходящих от данного слова.

Третья глава под названием *“Асемантика синкретического корня Аг и появляющиеся от него слова”* состоит из семи подглав. В главе исследованы слова, произошедшие от корня «аг», изъяснены семантические свойства асемантических единиц.

Цели и задачи диссертации выполнены. В связи с темой в качестве источников были использованы 165 научных работ на азербайджанском, турецком и русском языках.

Опубликованные в связи с исследованием 9 статей и 3 тезиса полностью охватывают основное содержание диссертации и опубликованы в рекомендуемых изданиях.

ASEMANTIZED WORD ROOTS IN AZERBAIJAN LANGUAGE

SUMMARY

Work asemantization event which plays a role in the historical development process of the Azerbaijan language has been identified. In this dissertation hundreds of different words existed in Azerbaijan and some Turkish languages have been compared and their individual, different similarities were shown in the same words which were created from the same semantic slot –“ay” and “agh” created from syncretic word roots were proved

In this research work rich and colourful materials were collected and systematized.

Dissertation consists of the introduction three chapters, the conclusion and a list of used literature. The chapters of the dissertation cover the theme fully. The urgency of the subject, the goals and objectives of the research, scientific innovation, theoretical and practical significance and other issues are suitable to the given requirements.

Chapter I is called

“The problem of the word roots and asemantizations”. In this chapter the issue about common considerations and theoretical researches have been explained, and the problems in this area have been identified.

Chapter II is called “The asemantization of “ay” syncretic root”. It consists of five subchapters. In this chapter the words created from the root “ay” and their meaning groups, including their development tendency, have been involved in research in comparison with other Turkic languages on the basis of literary language and dialect materials, the meaning groups derived from those words and their position of the language system have been identified.

Chapter III is called “The asemantization of “agh” syncretic root and the words derived from it”. It consists of seven subchapters. In this chapter the words derived from “agh” root have been researched and the semantic features asemantized from the same words have been explained.

The goals and objectives which were intended have been fulfilled. In this dissertation 165 scientific literature in Azerbaijan, Turkish and Russian languages have been used on the subject. In this research 9 articles and 3 theses which cover the basic content have been published and printed in recommended publications.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

МУРАД САЛАМАТ оглы СЕЙИДОВ

**АСЕМАНТИЗИРОВАННЫЕ КОРНИ СЛОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2016